

Що таке „громадянська“ і що таке „політична“ освіта?

Микола Іванов,

кандидат політичних наук,
доцент Миколаївського
державного гуманітарного університету
ім. П. Могили

Статтю присвячено методологічним аспектам дослідження проблем політичної та громадянської освіти. Звертається увага на певну неузгодженість в науковій літературі понять “політична освіта” та “громадянська освіта”. Автор пропонує власні тлумачення вказаних понять та робить висновок щодо необхідності визначити їх суть, спираючись виключно на їхні змістові характеристики.

В останні десятиліття стає все зрозумілішим, що основні проблеми будь-яких суспільних перетворень пов'язані, в першу чергу, з трансформацією свідомості всіх соціальних верств. Власне, ця істина відома здавна. Але, як засвідчує досвід, чомусь щоразу, як тільки проблеми докорінних змін у засадах суспільного облаштування загострюються, еліта, котра прагне втілити “новий порядок”, про цю просту істину геть чисто забуває.

У цьому контексті хотілося б приділити увагу тим складникам освіти, які мають поширювати досвід облаштування соціальних відносин. При цьому на особливу увагу заслуговують проблеми громадянської і політичної освіти та їх змісту.

Слід зауважити, що у вітчизняній літературі цьому питанню й досі надається недостатньо уваги. Але за останній час дещо вдалося зробити науковим колективам, які долучилися до створення низки концепцій громадянської освіти в Україні [1]. Вони, паралельно з дослідженнями окремих вітчизняних вчених [2], зробили важливий крок у методологічному напрямку дослідження проблем громадянської освіти й виховання. При цьому не можна не помітити, що в нашій країні значно переважає увага до проблем саме громадянської освіти. Проблеми ж політичної освіти залишаються у сфері наукових інтересів тільки окремих дослідників. Чи не єдиним винятком з цього правила є діяльність колективу лабораторії психології політичної освіти Інституту соціальної і політичної

Що таке "громадянська" і що таке "політична" освіта?

Микола Іванов

психології АПН України на чолі з І. Жадан.

Слід зауважити, що ця проблема привертає помітну увагу і дослідників країн, які в недалекому минулому належали до соціалістичного табору і, як і Україна, вирішують сьогодні багато аналогічних проблем [3]. Саме аналіз значної частини цих розвідок може допомогти виокремити найважливіші зразки прийнятної для нашого суспільства досвіду сучасних демократичних країн у вирішенні багатьох проблем засобами політичної освіти.

В країнах Західної Європи закріпилися терміни, якими позначається процес отримання знань про політику та виховання громадянської культури. Здебільшого там використовується поняття "civil education", яке етимологічно відповідає поняттю "громадянська освіта". Однак у деяких країнах (Австрія, Німеччина) вживається поняття політична освіта (politische Bildung). Та слід зазначити, що, незважаючи на таку різницю, в цих поняттях поєднують освітні заходи з формування цінностей, умінь і знань громадянина, принципово важливі для відтворення й розвитку демократичних механізмів у суспільстві. Разом з тим не можна не помітити, що названі поняття нині досить широко використовуються в науковому обігу, але не є більш чи менш узгодженими з точки зору їх сутності та змісту, хоча цей аспект і важливий, і принциповий. Без чіткого визначення понять, усвідомлення їх змістовного навантаження неможливо вирішувати проблеми розбудови громадянської і політичної освіти.

Варто звернути увагу на застереження частини науковців відносно змісту поняття громадянська освіта. "Я намагався підійти до громадянської освіти досить широко. Я не можу нічого робити, доки не дізнаюсь, чим я займаюся. Є моменти, яких я не розумію і досі," – зазначає завідувач кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”, виконавчий директор фонду "Освіта для демократії" С. Кисельов [4, с. 41].

Багато хто сьогодні практично не піддає сумніву важливість та необхідність розбудови громадянської і політичної освіти. Та при цьому важко помітити узгодженість у розумінні їх сутності та співвідношення. В цьому питанні, як правило, немає однастайності, необхідної глибини й логіки аргументації не лише в середовищі вітчизняних дослідників. На цей аспект проблеми звертає увагу, зокрема, І. Жадан у статті "Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді". Вона зазначає, що вітчизняні наука і педагогічна практика й досьогодні неоднозначно інтерпретують поняття "політична" і "громадянська" освіта. По-різному визначають їх і в країнах усталеної демократії. Якщо в американській інтерпретації поняття "громадянський" ширше, ніж поняття "політичний," то в німецькій — навпаки. Однак, незважаючи на таку різницю, серед основних завдань освітнього процесу є засвоєння політико-правових знань і навичок взаємодії, а також формування системи потреб

і установок особистості, які б відповідали цінностям демократичного суспільства. Далі І. Жадан пропонує розглядати політичну освіту як складову громадянської освіти, засіб формування культури громадянськості [5, с. 91].

Погоджуючись з автором цього твердження щодо загальної постановки проблеми протиріч при тлумаченні змісту понять “політична” і “громадянська” освіта, не можу не заперечити її іншої тези – про необхідність розглядати політичну освіту як складову громадянської освіти. В реальних умовах не можна підходити до вирішення цієї проблеми, механічно встановивши ієрархію між ними. Мабуть, неправильно буде й ототожнювати ці поняття, що можна помітити в твердженнях вже згаданих авторів. Для відповіді на порушені питання необхідно детально проаналізувати сам зміст понять і на цій основі зробити висновки про їх співвідношення. Тому для початку зробимо спробу охарактеризувати сутність вказаних понять, спираючись на твердження частини провідних дослідників, які наводилися в науковій літературі.

Так, зокрема, на думку дослідників наукового колективу на чолі з академіком АПН України О. Сухомлинською, який підготував у квітні 2000 року “Концепцію громадянського виховання дітей і молоді”, **громадянська освіта – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від влади задоволення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства** [6, с. 4].

Така концепція є певним кроком у справі теоретичного осмислення багатьох сторін розробки та втілення громадянської освіти в повсякденну практику суспільного життя в Україні. Цінним є те, що автори певну увагу приділяють методологічним аспектам проблеми. Зокрема, в концепції наведено визначення багатьох основних понять, на які спираються автори при її викладені. Так, у вступній частині наведено ґрунтовні визначення понять “громадянська освіта”, “громадянське виховання”, “громадянство”, “громадянське суспільство”, “громадянська культура” тощо. Такий підхід дає можливість зрозуміти позицію авторів та їх бачення всіх аспектів організації та здійснення громадянської освіти.

Але, разом з тим, не можна не помітити, що в наведеному вигляді визначення громадянської освіти є досить широким та загальним. Більше того, схоже, що воно переважно визначає завдання громадянської освіти, ніж її сутність. Крім того, сумнівною здається теза, що громадянська освіта – це “навчання жити”, хоча лише і за умов сучасної держави. При такому розумінні громадянської освіти не слід, однак, забувати, що будь-яке навчання в якомусь сенсі слугує цьому ж.

Якщо бути не дуже прискіпливим, то можна припустити, що таке визначення спрямоване на те, щоб підкреслити думку про актуальність набуття членами сучасного суспільства спроможності бути свідомими

учасниками суспільного процесу. Тобто бути спроможними критично та реально оцінювати, в першу чергу, політичні, економічні та культурні процеси, що відбуваються щоденно, та й, мабуть, ті, що відбувалися в історичному минулому. Ця проблема і справді завжди була і сьогодні лишається однією з найважливіших. Здатність кожного індивіда не дозволяти порушувати його прав та дотримуватися законів – омріяна наша мета. Але важливо не тільки це усвідомити й визнати як умову цивілізованого вирішення багатьох проблем суспільства, а й побачити оптимальні та реальні шляхи просування до неї. Можна припустити, що, на думку авторів згаданої концепції, саме розвиток громадянської освіти (в тому сенсі, як вони її тлумачать) є певним шляхом у цьому напрямку.

Суттєвим є той аспект згаданої концепції, згідно з яким її автори поняття "громадянська освіта" тлумачать як елемент **громадянського виховання** – формування громадянськості як інтегративної якості особистості, котра дає можливість людині відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною і захищеною. В ході викладення концепції підкреслюється, що у громадянському вихованні важливе місце посідає **громадянська освіта – навчання, спрямоване на формування знань про права і обов'язки людини**. При цьому вказується, що громадянська освіта тісно пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері, яка передбачає, перш за все, політичну, правову й економічну освіченість і здатність керуватися відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства.

З такого визначення зрозуміло, що у процесі громадянського виховання провідне місце належить освітній складовій, яка доповнюється й розширюється вихованням в душі **громадянськості**. Іншими словами, можна зрозуміти, що громадянське виховання і громадянська освіта як його елемент спрямовані, головним чином, на створення у індивіда певних якостей, притаманних йому як громадянину. Автори концепції наводять розгорнуте тлумачення цього поняття. На їхню думку, **громадянськість** є духовно-моральною цінністю, світоглядно-психологічною характеристикою людини, обумовленою її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З цим пов'язане більш або менш лояльне ставлення людини до встановлених у державі порядків, законів, інституцій влади, відчуття власної гідності, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння домагатися дотримання власних прав та виконувати свої обов'язки [7, с. 5].

Таким чином, як бачимо, тут дається дещо інше тлумачення громадянської освіти, ніж наведено спочатку в розділі основних понять концепції. По-перше, це вже не навчання тому, як треба жити за умов демократії, а навчання правам та обов'язкам людини, а, по-друге,

громадянська освіта, крім цього, своїм змістом тісно пов'язується з політичною, правовою та економічною освіченістю. Таке тлумачення дає підстави припустити, що громадянську освіту не слід розуміти як єдину навчальну дисципліну, яку можна викладати поряд з багатьма іншими, пов'язаними з дослідженням суспільних відносин.

Хоч багато хто саме так її і розуміє. Наприклад, учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції “Соціальна компетентність педагога як системотворчий чинник громадянської освіти і виховання” (м. Євпаторія, 26 – 28 вересня 2001 року) у проєкті Національної доктрини розвитку освіти України рекомендували визначити громадянську освіту і на факультетах соціально-гуманітарного спрямування вищих педагогічних освітніх закладів ввести спеціалізацію “викладач з громадянської освіти”, включити до навчальних планів вивчення в 9 – 11-х класах загальноосвітніх шкіл, профтехучилищ та вищих навчальних закладах I і II рівнів акредитації окремих предметів – “Громадянська освіта” чи “Громадянознавство”, інтегруючи в ньому існуючі предмети “Правознавство”, “Людина і суспільство” та інші [8, с. 3].

Крім того, очевидно, що центральними аспектами системи громадянської освіти постають питання функціонування найважливіших сфер суспільного життя. А це означає, що громадянська освіта так чи інакше повинна бути втілена у змісті всієї системи освіти суспільства. Якщо відштовхуватися в цьому питанні від розуміння, характерного для розвинутих демократичних країн, то громадянська освіта є **комплексний напрямок навчально-виховної роботи, що поєднує в собі, головним чином, елементи політичної, правової і етичної освіти**. Досить проглянути будь-яку програму *civil education* США, Канади, Франції й інших країн, щоб переконатися в раціональності сказаного. При цьому слід зауважити, що вона не замінює кожної з них окремо, а лише вбирає їх елементи. Таке розуміння дозволяє ще раз підкреслити думку про неприпустимість ототожнювання понять “громадянська” і “політична” освіта, оскільки їх структура не співпадає.

Саме міжпредметний підхід до розуміння змісту і форми громадянської освіти, на нашу думку, повинен стати домінуючим в цілому ще й в силу тієї обставини, що цьому предметові **не відповідає жодна наукова дисципліна**.

Таким чином, спираючись на наведені визначення громадянської освіти, можна дійти висновку, що найбільш обґрунтованим здається підхід, згідно з яким під нею розуміється система навчально-виховних заходів, метою яких є формування свідомого громадянина, здатного, спираючись на чинну законодавчу базу, захищати свої права та надавати підтримку силам, які реально можуть представляти його інтереси.

При цьому, на нашу думку, ключовою якістю громадянина виступає

його здатність діяти в контексті власних інтересів. Чому саме ця якість? Мабуть, тому, що сучасна практика суспільного життя яскраво ілюструє приклади того, як великі групи людей, під впливом різних засобів маніпулювання, своїми діями або бездіяльністю шкодять власним інтересам більше, ніж будь хто інший. Чи не є це реальною життєвою драмою таких людей та реальним розчаруванням для тих, хто це усвідомлює, але неспроможний якимось чином вплинути на свідомість і поведінку ось таких співвітчизників?

Далі, оскільки нас цікавить не лише проблема з'ясування змісту поняття „громадянська освіта”, але і його співвідношення з поняттям “політична освіта”, слід окремо зупинитися на тлумаченні цих понять.

Політичні знання і культура потрібні сьогодні будь-якій людині незалежно від її професії, віку та статі, оскільки, живучи в суспільстві, вона неминуче повинна взаємодіяти з іншими людьми та державою. Без оволодіння такими знаннями особистість ризикує стати розмінною монетою в політичній грі, перетворитися в об'єкт маніпулювання і поневолення з боку більш активних у політичних відносинах сил. Причому ступінь цього ризику в нашому суспільстві досить високий, оскільки політичні процеси в ньому для сучасного покоління є новими та незвичними.

Слід зауважити, що стан політичної культури суспільства не є продуктом запозичених досягнень розвинутих суспільств, як дехто може вважати. На нашу думку, це завжди продукт власного досвіду, який нагромаджується та передається від покоління до покоління. І якщо припустити, що попереднє покоління не мало можливості спиратися на стійкі демократичні традиції, то можна передбачити, що наступне покоління, незважаючи на прагнення офіційних інституцій запровадити інші цінності, зберігатиме риси попереднього покоління в більшій мірі, ніж запозичені зразки, якими прогресивними вони не були б.

Здатність громадян приймати раціональні рішення, брати участь в політиці не формується стихійно, а набувається в ході систематичного оволодіння відповідними знаннями та набуттям досвіду. Сьогодні у всіх індустріально розвинених демократичних країнах існують спеціальні інститути політичної освіти, що допомагають вирішувати ці завдання. Діяльність таких установ не можуть замінити засоби масової комунікації — телебачення, радіо, газети, що подають, частіш за все, не завжди адекватний відбиток подій. Вони мають на меті поширювати інформацію, в тому числі й про політичні події, але не передбачають вироблення умінь громадян самостійно, критично аналізувати одержувану інформацію.

Демократична політична освіта базується на визнанні основних гуманістичних цінностей і, насамперед, волі та гідності кожної особистості, її природних, невід'ємних прав. Вона допомагає індивідуумові правильно оцінити відповідний суспільний лад, усвідомити своє місце і роль у

державі, свої права й обов'язки. Головна її мета — навчити людину адекватно орієнтуватися в складному і суперечливому сучасному світі, представляти і захищати власні інтереси, поважаючи інтереси та права інших людей, колективно вирішувати спільні проблеми. Ця освіта спрямована також на формування у громадян поваги до демократичного порядку. Крім того, демократична політична освіта покликана надати політиці людський вимір, стримувати прояви в політичних діях егоцентричної мотивації, нетерпимості та емоційної невірноваженості, а також ідеологічного класового чи націоналістичного ірраціоналізму, що нерідко виступає під прапором боротьби за тотальну раціоналізацію суспільства.

Незважаючи на те, що політична освіта сьогодні в нашій країні відіграє певну роль у формуванні світогляду широких кіл громадян, все ж сама вона залишається малодослідженою ділянкою освітянської діяльності. З визначенням поняття “політична освіта” серйозних проблем начебто не виникає, тому мало хто намагається сформулювати його змістові складові. Під політичною освітою частіше всього розуміють процес отримання систематизованих знань про політичне життя суспільства. На практиці такого роду знання найчастіше поширюються у поєднанні із знаннями про економічне та духовне життя. Безперечно, опановуючи історичний досвід, людина, яка навчається, одночасно вивчає й усі сфери суспільного життя, інакше неможливо зрозуміти закономірності історичного розвитку суспільства. Водночас не можна не помітити, що це поняття інколи часто вживається поруч з поняттям “політологічна освіта”. В такій ситуації не може не виникати питання про їх тотожність чи різницю між ними. На нашу думку, проблему можна вирішити шляхом тлумачення поняття “**політична освіта**” як певної системи передачі знань про політичне життя засобами всіх соціальних інституцій, які в тій чи іншій мірі поширюють знання про нього. Під “**політологічною освітою**”, скоріш за все, належить розуміти систему фахової освіти спеціалістів у сфері політичного процесу.

У цьому питанні, до речі, склалася певна єдність серед дослідників. Більшість під **політологічною освітою** розуміє викладання політичних знань, що може здійснюватися на рівні фундаментальної науки, на рівні практично-політичної взаємодії та у площині повсякденного буття. Як суто фахова, фундаментальна політологічна освіта адресується на учбовцям та викладачам у цій галузі, спрямовується на глибинне осягнення світу політики, держави та права в усій їх складності, суперечливості й багатоманітності, з'ясування тенденцій і закономірностей, принципових питань функціонування влади.

Отож бачимо, що **політологічна освіта** – це не стільки ознайомлення із сферою політичного життя, скільки глибоке її дослідження та пізнання політичної дійсності в певних закономірностях і зв'язках з іншими сторонами життя суспільства. Саме на користь такого її розуміння слугує

Що таке "громадянська" і що таке "політична" освіта?

Микола Іванов

характеристика її змісту, який складають конкретні проблеми та наявні конфлікти, прийоми й методи суспільної взаємодії, впливу на маси та на державно-політичні інституції, технології партійно-політичної роботи, адміністративного управління, способи проведення політичних кампаній, політичний аналіз та прогнозування, прийняття рішень тощо.

Погодившись з таким підходом, можемо твердити, що поняття "політична освіта" є ширшим у порівнянні з поняттям "політологічна освіта", оскільки вона вбирає в себе як систему підготовки фахівців політичної сфери, так і систему, по суті, політичного просвітництва в суспільстві, тобто поширення знань про політику серед тих, для кого вона не є фахом.

У зв'язку з цим, повертаючись до з'ясування питання про співвідношення згаданих понять, слід зазначити, що поняття "громадянська освіта" не слід ототожнювати з поняттям "політична освіта", оскільки його зміст становлять не лише заходи політичного просвітництва, які можна розглядати як елементи громадянської освіти, але й масштабна система освітянської діяльності держави з підготовки фахівців у галузі теорії і практики політики та державного управління. Ці поняття мають точки дотику на так званому політико-функціональному рівні, коли постає проблема вирішення поточних завдань соціуму, його груп та інституцій через мобілізацію ресурсів системи політичної і громадянської освіти на конкретному історичному етапі розвитку (політична дидактика та її застосування на практиці). Але на інших рівнях політична освіта має цілі, які не є характерними для системи громадянської освіти. В першу чергу це стосується рівня цілісного пізнання політичного світу, який має, перш за все, політико-онтологічні цілі, які ми пов'язуємо, як зазначалося вище, з політологічною освітою.

Література:

1. До числа згаданих концепцій можна віднести "Концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності" (АПН України) та "Концепцію громадянської освіти в Україні" (Інститут громадянської освіти Національного університету "Києво-Могилянська Академія"). Запропоновано на розгляд громадськості і концепцію громадянської освіти, розроблену в рамках "Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні", що включає в себе проект "Освіта для демократії в Україні".

2. Див.: **Васютинський В.** Про особливості електорального самовизначення громадян України // Українські варіанти. – 1998. - №1. – с. 37 – 41; **Вашутін О.** Політична соціалізація молоді в сім'ї і становлення політичної психології індивіда // Людина і політика. – 2000. - № 5. - с. 67 – 71; **Шахтемірова О.** Ціннісні орієнтації та політична свідомість // Нова

політика. – 1999. – №4. – с. 24 – 27; **Остапенко М.** Політична свідомість студентської молоді в сучасній Україні // Нова політика. – 1999. – №4. – с. 28 – 32.

3. Див.: **Erazmus Edward, Szczegola Hieronimus.** Zarys metodyki podstaw nauk politycznych. Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1973. 218 s; **Coimbra, J. L.** et al. (1998). Work values in Portuguese adolescents: An exploratory study. Paper presented at the 6th Biennial Conference of the European Association for the Research on Adolescence. Budapest, Hungary, 3 – 7 July; **Щербинин А. И.** Вхождение в политический мир (Теоретико-методологические основания политической дидактики) // Полис. – 1996. – №5; **Стюарт-Хилл Э.** Вызовы российской политологии // Полис. – 1997. – №6; **Казанцев А. А.** Политическая наука: проблема методологической рефлексии (Обзор круглого стола) // Полис. – 2001. – с. 51 – 64.

4. Розвиток громадянської освіти в Україні /Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту громадянської освіти НаУКМА, 2 жовтня 2001 р. – К.: Стилос, 2001.- 44 с.

5. **Жадан І.** Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді. – Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”.—К., 2000.- Т. 18.- Політичні науки. - с. 91 – 95

6. Постанова президії Академії педагогічних наук України “Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді” 19 квітня 2000 р. Протокол №1-7/4 – 49

7. Там же.

8. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Соціальна компетентність педагога як системотворчий чинник громадянської освіти і виховання” (м. Євпаторія, 26 – 28.09.2001 р.) // Інформаційний бюлетень проекту “Освіта для демократії». – Випуск 6.- жовтень 2001 року. – 153 с.